

nikt nie łączy go z rzeczownikiem **brew**; ma ograniczony zakres użycia – odcień książkowy i jest oceniany jako poprawny tylko w użyciu trzecim, tzn. jako przyimek łączący się z rzeczownikiem w celowniku i tworzący wyrażenia wskazujące na przeciwstawianie się temu, sprzeciw wobec tego, co nazywa przyłączony rzeczownik.

BRODA ‘zarost na dolnej części twarzy; część twarzy poniżej dolnej wargi’; także przen. o ‘różnych przedmiotach i roślinach przypominających czymś brodę’. Wyraz rodzimy, ogólnosłowiański, por. np. dłuż. *broda*, czes. *brada*, słowac. *brada*, ros. *borodá*, ukr. *borodá*, sch. *bráda*, bułg. *bradá*, scs. *brada*; kontynuant prsł. **borda* ‘zarost na dolnej części twarzy’, wtórnie ‘dolna część twarzy’; por. pokrewne łot. *bārda*, lit. *barzdà*, niem. *Bart*, hol. *baard*, ang. *beard*, łac. *barba*, pochodzące z pie. **bhar-dhā* ‘coś ostrego’, ‘szczecina, zarost na twarzy’. Morfem rdzenny **bhar-* miał warianty m.in. **bhor-* i **bhr-*, które również są kontynuowane w polszczyźnie.

W języku polskim wyraz poświadczony od XIV w., ale jako nazwa osobowa **Broda** już w XII w. Zgodnie z zapoczątkowanym w prsł. kierunkiem rozwoju znaczeniowego wyraz **broda** znaczy: 1) ‘zarost’, 2) ‘dolna część twarzy, pierwotnie pokryta zarostem’, 3) ‘coś przypominającego zarost na dolnej części twarzy albo wystającą dolną część twarzy’, np. ‘pęk dłuższej sierści lub piór na podgardlu, pod pyskiem; grzebień podszyjny u kury’; ‘niezżęta kępka zboża ominięta przy koszeniu’; w nazwach roślin, np. *kozia broda* ‘ostróżka polna’; dial. ‘sam koniec ostrza siekiery; najszersza część kosy’; ‘dziób statku’; ‘ostrzy brzeg wyspy’. Przykłady użycia: „W pierze ptactwo, w miękką się wełnę owcy stroją, Broda mężom, a ciału ich włosy przystoją” (W. Otwinowski, L); „Golenie brody jest znakiem u Turków niewoli, skoro Janczar z służby wystąpi, zapuszcza brodę, na znak wolności” (H. Kłokocki, L); „Jedni u nas gołą brody, a z wasy chodzą; drudzy strzygą brody po czesku, trzeci przystrzygają po hiszpańsku” (P. Kochanowski, L). Liczne fraz. i przysł., np.: *brodą ziemię ryc* ‘ginać, umierać’; *rzucić się komu do brody* ‘najzuchwalej na niego nacierać’; *broda mędrcom nie czyni, broda mądrości nie doda* ‘wiek nie świadczy o rozumie’; *mędrzec brodą, nie uczynkiem* ‘mądry z pozorów’; *broda jak u proroka, a cnota jak u draba; jeszcze broda nie urosła* ‘jeszcze młokos’; *broda się sypie* ‘broda zaczyna rosnać’; *pluć sobie w brodę* ‘wyrzucać sobie co’; *druga broda komu rośnie* ‘ktoś tyje’; *dostać co komu z brody kapnie* ‘dostać resztki’.

Wyraz **broda** jest produktywną bazą derywacyjną. Na uwagę zasługują zwłaszcza formacje odziedziczone z prsł. Są to: **brodaty** (XV w.) ← prsł. **bordatъ(jb)* ‘mający zarost’, np. *brodaty dziadek, brodaty kozioł*, por. „Książę szląski Henryk przez trzydzieści lat brodę wzdłuż zapuścił i stąd brodatym nazwany” (M. Kromer, L); „Mądrość przychodzi z laty, acz nie każdy jest mądrym brodaty” (*Knapiusz*, L); przen. „Zamiast drzew cytrynowych (...) stary dąb brodaty, zamiast Homera (...) stary jaki żebrak z lirą” (J. Słowacki, SJP), oraz pochodne od niego **brodacieć** i **zbrodacieć** (XVI w.) ← **bordatěti* ‘dostawać zarostu’, np. „Młodzieńczyk, który już brodacieje” (M); w dobie npol. wychodzi z użycia (w SW – bez cytatu); **brodacz** (XVI w.) ← **bordačъ* ‘człowiek o dużym zarostie; człowiek brodaty’ (przy czym jest to formacja interpretowana bądź to jako derywat od *broda*, bądź

też jako wyraz pochodny od przymiotnika *brodaty* – z pominięciem przymiotnikowego formantu *-aty*), wtórnice jako termin zool. ‘drop’, bot. ‘wąsatka’; **brodawka** (XV w.) ← **bordavŕka* i stpol. **brodawica** ← **bordavica* ‘guzowata narośl na skórze ludzkiej lub zwierzęcej albo na roślinie; brodawka piersiowa, *mamilla*’ to formacje pochodne od niepoświadczanego przymiotnika **bordavŕ*, na którego istnienie wskazują też inne, późniejsze, wyrazy, por. np. „Brodawki na rękę albo gdziekolwiek będące, spędza ruciany sok” (S. Syreniusz, L); „Brodawki na palcach nożnych ob. Nagniotki, odciski, kurze oka” (S. Syreniusz, L); przen. ‘przywara, wada’, np. „Wszyscy z brodawkami na świat się rodzimy” (SW); „Przysłowia, chociaż niewinne, są mowie ludzkiej to, co brodawki ciału” (*Monitor*, L).

W języku polskim powstały m.in. formacje ekspresywne: **bródka** (XV w.) ‘mała, dziecięca broda’; ‘krótka ostrzyżona broda’, np. *zapaścił sobie bródkę*; przy czym **bródka** to nie tylko nazwa deminutywna, ale także formacja neutralna, w której formant *-ka* sygnalizuje podobieństwo, por. terminy: agr. *bródka ziarna zboża* ‘kęпка włosków pokrywająca węższy koniec ziarna zboża’; techn. *bródka klucza*, in. *zqb*, ‘występ na końcu klucza, służący do otwierania i zamykania zamka’; *bródka podkowy*, in. *hacel, ocel, gryfka*, ‘hak u każdego końca podkowy’ (SW); **bródeczka** (L) ‘zdrob. od bródka’; **brodzina** (L) ‘broda mała, rzadka’, np. „Śmieszyl go ów chytry jegomość, mały, perkaty, łysawy, z brodziną na bok z lekka odkręconą” (S. Żeromski, SJP); **brodzisko** (SWil.) ‘broda szpetna, niekształtna’, np. „Już mi jego pieszczoły przebrzydły. Jak zaczniesz starzec swoim brodziskiem mi twarz szorować” (F. Bohomolec, SJP); **brodziszcz** (SWil.) ‘broda poważna’, np. „Gęste brodziszcz kryło mu twarzy połowę” (S. Staszic, SW); nazwy osób: **brodal** (SWil.) ‘brodacz’; **brodafiasz**, **brodofiasz** (XVII w.), **brodatjasz** ‘brodacz; człowiek brodaty’ – formacja żartobliwa, stylizowana na jęz. węg., np. „To widzę, brodofiasz prawdziwy i prawdziwa pogańska gadzina!” (W. Gomulicki, SJP); „Aż tu z boku drugi brodatjasz pędzi do mnie” (J.Ch. Pasek, SW); dawne nazwy zawodów **brodogolacz** (XVII w., L) ‘golarz brody, barwicz’, np. „Insza cyruliki, insza brodogolacze, co się tylko myciem a garbowaniem bród i głów abo wrywaniem zębów bawią” (S. Syreniusz, L); **brodogol** (L) ‘ts.’.

U podstawy wielu rodzimych formacji jest *brodawka* (bądź temat *-brodaw-*), por.: **brodaweczka** (XVI w.) ‘mała brodawka’; przymiotnik **brodawczany** (XVI w.) ‘tyczący się brodawek’, też bot. *ziele brodawczane* in. ‘brodawnik’; **brodawczasty** (XVI w.) ‘pełen brodawek’, np. „Brodawczastego albo parchowatego abo krastawego nie przyniesiecie Jehowie” (S. Budny, L); **brodawczaty** (M) ‘ts.’; **brodawkaty** (Sł. XVI w.) ‘ts.’; **brodawkowaty** (XIX w.) ‘podobny do brodawki; złożony z brodawek; pokryty brodawkami’, por. *brzoza brodawkowata*; **brodawkowy** (SW) ‘dotyczący brodawki’, np. *rak brodawkowy*, *brodawkowa narośl*; por. też nazwy bot. i zool.: **brodawnik** (XVI w.) 1) „Ziele, którego sok przeciw brodawkom skuteczny” (M. Siennik, L); 2) ‘in. podróżnik, *Leontodon*’, 3) ‘in. brodawiec, *Heliotropium*’ [por. też pochodne: **brodawnikowy** (L), np. „Brodawnikowe ziele brodawki traci” (SWil.); **brodawnikowaty** (SWil.), np. *rośliny brodawnikowate*]; **brodawnica** (SWil.) ‘*Verrucaria*, roślina z rzędu liszajowców ukrytoziarnowych’; **brodawiec** (SWil.) ‘brodawnik’; **brodawecznik** (SWil.) zool. „zwierzę ssące,

należące do rzędu szczerowatych, myszkwatych”; też **brodawkowąż** (SWil.) zool. „*Acrochordus*, gad należący do rzędu węzów równołuśskich”.

Na uwagę zasługuje też formacja utworzona od wyrażenia przyimkowego *pod brodą*: **podbródek** (XVI w.) 1) ‘podgardle’, np. „Kark szeroki, gruby i podbródek obwisły nadawał ich postaci coś groźnego i lwiego” (A. Mickiewicz, SJP); 2) ‘broda’, np. „Nożyczki dobył, tymi krzesze podbródek baranowi” (A. Mickiewicz, SJP), i pochodny od niego przymiotnik **podbródkowy** (SW) oraz **podbrodny** (L), np. *łańcuch podbrodny koński*.

Praindoeuropejski morfem rdzenny **bhar-* : **bhor-* (rozszerzony o przyrostek tematyczny *-u-*, na co wskazują stare derywaty: *borovikъ*, *borovina*, *borovъ(jb)*) zawiera wyraz **bór** (*boru*) ‘duży, gęsty, stary las iglasty’, leksem rodzimy, ogólnosłowiański, por. np. czes. *bor*, bułg. *bór*, sch. *bôr*, ros. *bór*, ukr. *bir*, *boru*, kontynuant prsł. **borъ*, **boru*; por. odpowiedniki stisl. *barr* ‘szpilka, drzewo szpilkowe’, alb. *breth* ‘jodła’.

Podstawowy kierunek zmian znaczeniowych był następujący: ‘coś wystającego, ostrego’ > ‘drzewo szpilkowe, sosna’ > ‘las iglasty’ > ‘las w ogóle’, a wtórnie, w dial. także ‘teren, gdzie rósł las’ > ‘nieużytki, moczary, torfowiska’.

W polszczyźnie wyraz poświadczony od XIII w., por. np. „Wysiecz, wykop, karcz, popal korzenie, nie będą bory, ani gór odzieją lasy” (Ł. Górnicki, L); „Zwyczajnie ciągnie wilka natura do boru” (W. Potocki, L).

Ze względu na chronologię formacje pochodne od wyrazu **bór** można podzielić na dwie kategorie: a) pierwszą stanowią derywaty prasłowiańskie, odziedziczone przez język polski, b) drugą – utworzone w polszczyźnie. Do grupy pierwszej należą: **borowy** < **borovъ(jb)* ‘związany z borem’; w pol. od XV w., najpierw w zn. ‘sosnowy’, następnie ‘należący do boru; znajdujący się w borze’, np. „Droga była borowa, puszczańska, korzeniami przerośnięta” (S. Żeromski, SJP); „Chłop szedł w borowe czeluście, junacko głowę trzymając na karku” (M. Konopnicka, SJP); fraz. *robota borowa* ‘robota około barci w boru’; *borowa szyszka* ‘rzecz bez wartości’, np. „*Flocci facere aliquem*, za mało sobie ważyć, za borową szyszkę kogo mieć” (M); „Ryś był najcnotliwszy z mądrami bardzo głową / Bez pieniędzy nie stoisz za szyszkę borową” (*Burleski*, L); przen. ‘dziki, nieludzki, odludny’, np. „Ojczym nasz przyszły, parafianin, który zapewne będzie jak niedźwiedź borowy” (*Teatr*, L); w użyciu rzeczownikowym: 1) ‘doradca leśny, gajowy, leśniczy’; 2) ‘zły duch borów, boruta’; **borowica** < **borovica* ‘roślina związana z borem, borowa roślina: wrzos, bagno, paproć’, a zwłaszcza ‘borówka czarna’ i ‘sosna’; później także (XIX w.) ‘nalewka z borówek’; por. także nowsze **borowiczka** (XVIII w.) ‘wódka z jałowca, jałowcówka’; **borowik** < **borovikъ* ‘ktoś związany z borem’, ‘mieszkaniec boru’; ‘niedźwiedź’; ‘coś związane z borem’, np. ‘grzyb jadalny’, por. „Pospółstwo grzyb prawdziwy, *Boletus bovinus* Linn., wszędzie borowikiem zowie” (B. Jundziłł, L); „Panienki za wysmukłym gonią borowikiem, którego pieśń nazywa grzybów pułkownikiem” (A. Mickiewicz, SJP); **borowina** < **borovina* 1) ‘las sosnowy, leśna gleba, krzaki leśnych jagód *Vaccinium myrtillus*’, por.: „Lud nazywa borowiną i pole po wykarczowanych borach” (W. Pol, SW); 2) ‘krzewy borówek’, np. „Przez borowinę zapuściła się w głąb szumiącego lasu” (J. Porazińska, SJP); 3) ‘torf’, np. „Pokłady torfu, nazywanego przez górali borowiną” (L. Tatomir,

SW); „Sanatoria buduje się w pobliżu źródeł siarczanych i borowin obfitujących w siarkę” (J. Wernerowa, SJP); 4) ‘muł otrzymany z torfu – borowiny’, np. *okłady z borowiny*; **borówka** < **borovǫka* ‘coś związanego z borem, sosną’, zwłaszcza 1) ‘roślina *Vaccinium myrtillus* i jej jagody’, por. „(borówka) rodzaj roślin i jagód w borach rosnących, do którego należy czernica, łochinia (...) kamioneczka, żurowina” (K. Kluk, L); „Wszystko to ozdobione było tu i tam wetkniętymi gałązkami borówek” (S. Żeromski, SJP); „Nieco dalej błękitniejszą zwykłe borówki, czyli czarne jagody” (B. Dyakowski, SJP); „Borówki gdzieśgdzie czerwieniły się pod krzakami jałowca” (W. Zalewski, SJP); 2) ‘beczka z borowego, czyli sosnowego drzewa, szczególnie do miodu’, np. „Od beczki miodu przasnego po złotemu, a od półbeczki, mianowicie borówki, po groszy piętnaście” (*Volumina legum*, L); 3) ‘trąbka myśliwska’, np. „Trąbkę uważał za niezmiernie ważne narzędzie polowania i miał ich kilka. Były tam kniejówki z głosem cienkim i donośnym, i borówki z głosem grubszym i głębszym” (J. Korzeniowski, SJP); 4) dial. ‘biedronka’.

Do drugiej grupy należą formacje powstałe dopiero w języku polskim. Są to: **borek** (SWil.) 1) ‘mały bór, lasek sosnowy’, np. Jechać borkiem (SWil.); „Nad Wisłą olszynowy borek (...) Tuż pod nim stoi stary, cichy dworek” (B. Czerwieński, SJP); 2) ‘pole między lasami, wśród lasów’ (SW); też **boreczek** (SWil.) zdrob. ‘borek’. Od przymiotnika **borowy** powstały: **borowiec** (L) 1) „mieszkaniec, osadnik w puszczech lub lasach” (J.M. Ossoliński, L); 2) przen. ‘człowiek dziki, gbur, cham’; 3) ‘diabeł przebywający w lesie i tumaniący podróżnych; boruta’; **borowizna** (XVI w.) 1) ‘puszcza, miejsce gęsto zarośnięte sosnami’, np. „Witen przez lasy i borowizny Kozacką drogą do Łęczyckiej ziemi wtargnął” (M. Strykowski, L); 2) „Gatunek ziemi czarniowej, lecz nie żyznej, leśnica” (J.M. Ossoliński, L); **borowisko** (SWil.) 1) ‘pole po wykarczowanym borze’; 2) ‘bór’, np. piosenka „(Szatan) porwał i niesie po borowisku, po lesie” (SW); **borownik** (SW) 1) ‘borowiec’; 2) ‘borowik’. Charakterystyczną grupę stanowią przymiotniki: **borowicowaty** (SWil.), np. *borowicowate rośliny* od *borowica*; **borowinowy** (SW), np. *borowinowe kąpiele* od *borowina*; **borowikowy** (SJP), np. *gospodarstwo borowikowe* od *borowik*; **borówcza** (SW), np. *pola borówcza*, *borówcza sok*; **borówkowy** (SJP), np. „Brodzą sobie chłopcykowie po borówkowym chruśniaku” (E. Zegadłowicz, SJP) od *borówka*.

Praindoeuropejski morfem rdzenny **bher-* derywowany formantem *-*tb* dał w prsł. wyraz **brtb* o pierwotnym etymologicznym znaczeniu ‘to, co ostrym narzędziem zostało wyłobione’; w polszczyźnie przybrał formę **barć**; por. też czes. *brt’*, słowac. *brt’*, ros. *bort’*, ukr. *bort’*, słowen. *brt*.

Barć, wyraz poświadczony w polszczyźnie od XIII w., to ‘dziupła wydrążona w drzewie leśnym, w której gnieździ się rój pszczół’; ‘otwór w ulu’; ‘obszar lasu z takimi dziuplami’; ‘kłoda z wydrążonym otworem dla roju pszczół’, por. np. „A za drzewo z barcią albo godne ku barci ma dać stronie półgrzywny a sądowi pół grzywny” (Sł. XVI w.); „Bo choćby na swym imieniu nie miał rybaków, może innych mieć pożytek: jako też bywa około barci” (Sł. XVI w.); „Barć (...) przytułek dla pszczół nieruchomy w żywych drzewach w lesie” (K. Kluk, L); „Na barcie wybierano drzewa stare, pozbawione gałęzi od dołu, najczęściej sosny, czasem jodły, rzadziej dęby; niekiedy umieszczano po kilka barci w jednym drzewie”

(B. Dyakowski, SJP); „Každy do tego gospodarstwa leśnego nawykły umiał się z barcią obchodzić, wiedział, na jakich drzewach ją żłobić, z której strony, w jak dalekich odstępach, w jakiej wysokości od ziemi (...)” (S. Smolka, SJP).

Rodzina wyrazowa jest umiarkowanie rozbudowana i obejmuje: odziedziczony z prsł. przymiotnik **bartny** (< **br̥t̥n̥(j)b*); por. też czes. *brtný*, ros. *bórtnyj*, ukr. *bórtnij*); poświadczony w polszczyźnie od XV w. w ogólnym zn. ‘odnoszący się do barci, zawierający barć’, por. *drzewo bartne* ‘drzewo nadające się na barć, drzewo z barcią’; *prawo bartne* ‘prawo bartników wytworzone w Polsce średniowiecznej’; **bartny** w użyciu rzeczownikowym ‘dozorca barci, bartnik’; **bartne** w użyciu rzeczownikowym ‘forma podatku, danina z miodu albo opłata pieniężna od barci dla dworu’.

[Por. też formacje pochodne od tego przymiotnika: **bartnik** odziedziczony z prsł. **br̥t̥nik̥b* ‘zajmujący się barciami, pszczołami’, por. też czes. *brtník*, słowac. *brtník*, słoweń. *břtnik*, ros. daw. *bórtnik*, ukr. i brus. *bórtnik*; w polszczyźnie poświadczony w XV w. w zn. 1) ‘pszczelarz leśny zajmujący się hodowlą pszczół w barciach’, por. np. „Bartnicy, zajmujący się dziką hodowlą pszczół w barciach leśnych (...) mieli swą zwartą organizację, określającą prawa poszczególnych bartników” (J.S. Bystron, SJP); „Gdzie większe obszary lasu zarastała lipa, tam wszystkie osady dokoła miodem płynęły. Každy był wówczas bartnikiem i každy od dziecka (...) sztuki pielęgnowania rojów leśnych uczył się od rodziców” (S. Smolka, SJP); wtórnice także w znaczeniu 2) ‘niedźwiedź’, por. „Bartnik, bartniczek, rudy mały niedźwiedź, który na drzewo łązi do barci dla miodu” (K. Kluk, L); „Ze zwierząt drapieżnych dosyć pospolite (w XVI w.) były niedźwiedzie i to wielkie czarne albo też małe bure, bartnikami zwane” (J. Moraczewski, SJP), oraz 3) ‘motyl’, por. „Bartnik (...) motyl zanocnica pszczołom bardzo szkodliwa” (K. Kluk, L); przten. także ‘chłop nieokrzesany, prostak’ (L). Por. także rodzime formacje pochodne od **bartnik**: zdrobnienie **bartniczek** (L); **bartniczy** (K) ‘odnoszący się do bartnictwa, bartnika’, np. „Plastry we pniach wyrzynać bartniczym nożem” (K. Kluk, L); **bartnicki** (L) ‘ts.’, np. „Bartnickie potrzeby” (*Statut litewski*, L); **bartnictwo** (SWil.) ‘hodowanie pszczół w lasach; nauka o pszczelarstwie leśnym’, np. „Słowianie od wieków trudnili się łowiectwem, rybołówstwem, bartnictwem, skotnictwem i rolnictwem.” (J. Moraczewski, SJP); „Bartnictwo było odwiecznym i nadzwyczaj cenionym przemysłem słowiańskim, a „robotę pszczelą” zwał jeszcze wiek XVI „świętym brzemieniem i rosą niebieską” (A. Brückner, SJP). Tu także należy **bartnica** (SWil.) ‘narzędzie w kształcie dłuta do wyrabiania barci’; formacja utworzona od przymiotnika *bartny* formantem *-ica*].

Inne przymiotniki pochodne od **barć** to: **barciowy** (XVIII w.), np. *miód barciowy*, por. też „Gospodarstwa pasieczne są tu prowadzone wcale nie na stary barciowy sposób lub w pniach, ale z wszelkimi ulepszeniami, jakie wynaleziono w czasach ostatnich” (H. Sienkiewicz, SJP), też **barci** (SW) ‘barciowy’, np. „O barcim lesiwie” (W. Pol, SW). Por. także staropolski czasownik **barcić** (XVI w.) ‘zakładać barci, zajmować się bartnictwem’, kontynuant prsł. **br̥titi* ‘wiercić, żłobić otwory w kłodach drzew (dla założenia barci)’, por. czes. *brtití*, słowac. dial. *brtití*, oraz rzeczownik **bartodziej** (XIV w.) ‘bartnik’, daw. ‘wyrabiający barcie’, por. „Barć [u Polan] (...) dłubano, czyli dziano tulejkowatym dłutem żelaznym (...)”

a ten, który ją dział, zwał się bartodziejem” (*Wiedza*, SJP), wyraz odziedziczony z prsł. **brto-dějb*, też nowsze **barciel** (XIX w.) zool. ‘*Trichodes* chrząszcz w ulach szkodliwy’ (SW).

Praindoeuropejski morfem rdzenny **bher-* > **bhr-* (alternujący z **bhar-*: **bhor-*) jest kontynuowany przez prsł. **brkō* ‘coś ostrego, spiczastego’, dial. płn. ‘ptasie pióro’, dial. pfd. i wsch. ‘wąs, wąsy’ i pol. **bark** ‘zespół kości wiążący kończynę górną (u zwierząt – przednią) z tułowiem’; zwykle w lmn. ‘część grzbietu poniżej karku od jednego stawu ramiennego do drugiego; plecy’; dial. ‘coś sterującego na dwie strony (o końcach skrzydeł, łopatek końskich, wąsach, orczyku u wozu itp.)’, por. czes. *brk* ‘dutka pióra; ptasie pióro; gęsie pióro do pisania; skrzydło ptasie’, sch. *břk* ‘wąsy’, dial. ‘ostrzy, wąski koniec, szpic, np. noża’, ros. dial. *bork* ‘trzon pióra’. Poświadczony od XV w., por. np. „Musi mieć dobre barki, kto z tonącym wypłynąć chce” (P. Skarga, L); często w użyciach przen., np. „Dźwignęli silnemi barkami budowę rządu” (*O ustanowieniu i upadku Konstytucji 3 maja*, L); „Ten tak trudny urząd na me barki włożyli” (D. Pilchowski, L); „Zdejmijcie mi tę godność z barków, a zacniejszego w ten płaszcz przyodzobcie!” (H. Sienkiewicz, SJP); por. też fraz. i przysł.: *koń na bark bije* ‘wierzga’; *ktoś na bark bije* ‘jest krnąbrny, zły’, np. „Obaczywszy pan, iż mu kto na bark bije, z łaski go wyrzuca” (F.K. Falibogowski, L); *brać coś na swoje barki* ‘podejmować się czego’; *ciężar nie na czyje barki* ‘wysiłek przekraczający siły’; daw. *Konia dać za bark nierówny frymark* ‘siekierekę za kijek’ (L).

Derywaty polskie: **bary** (XIX w.) ‘silne, dobrze rozrośnięte barki’ – formacja augmentatywna utworzona w wyniku derywacji wstecznej, tzn. z pominięciem *-k-*, por. „Bary u niego tak szerokie jak wał od krakowskiego dzwonu” (H. Sienkiewicz, SJP); fraz. *chwycić, brać się z kim, łapać się za bary* ‘mocować się, zmagać się, bić się’, por. przen. „Cezary wodził się za bary ze swoją duszą” (S. Żeromski, SJP); przymiotniki: **barczysty** (XVII w.) ‘mający wydatne barki, szeroki w barkach, krzepki’, np. „Herkules barczysty” (L); „Sprawieni w szeregi jakby do boju, kroczyli atleci, jeden w drugiego rosły i barczysty niby dęby” (L. Rydel, SJP); „Barczystym zamachem i najmocniejszego obalił” (K. Niesiecki, L) [oraz rzeczownik **barczystość** (L) ‘rodzaj postawy odznaczającej się wydatnymi barkami’, np. „na pierwszy rzut oka uderzała barczystość tej postaci” (SWil.)]; **barkowaty** (L) ‘barków dużych, barczysty’; **barkowy** (L) ‘do barków należący’, np. „Pióra w skrzydłach krótsze, okrywające barki ptaka, zowią się barkowemi” (K. Kluk, L); *pas barkowy*, np. „Kończyny przednie (żaby) łączą się z pasem barkowym. Jest to zespół kości, w skład którego wchodzi: mostek, kości obojczykowe i kości łopatkowe” (*Wiedza*, SJP) [i pochodne: **barkówka** (SW) ‘pióra osadzone na barkach ptaka’]; czasowniki: **barczyć** (L) 1) ‘obciążać, wkładać ciężar na barki’, np. „Ci co chowają łabędzie na stawach, barczą je, żeby nie ulatywały” (*Zoologia*, L); 2) ‘obciążać długami’, np. „Choć jeszcze żyje, już fortunę barczą” (SW); **obarczyć, obarczać** (XVI w.) 1) ‘włożyć komu ciężar na barki; obładować kogo lub co czym’, np. „Wozy obarczone srodze skrzypią po gleistej drodze” (W. Syrokomla, SJP); fraz. *obarczony dziećmi, liczną rodziną* ‘mający na utrzymaniu dzieci, liczną rodzinę’; *obarczyć długami* ‘zadłużyć’; *obarczony cierpieniem, nieszczęściem* itp. ‘dotknięty cierpieniem, nieszczęściem’, np. „Wielą nieszczęściami zewsząd obarczony” (*Teatr*, L); 2) ‘nało-

żyć na kogo jakiś obowiązek', np. „Prócz ciężarów na rzecz pana chłopci obarczeni byli tzw. dziesięciną (...) (B. Baranowski, SJP); por. też *obarczyć funkcją, misją, pracą*, przen. *obarczyć winą*; dawne *obarczyć kogo z czego* 'odjąć mu, wyzucić go z czego', np. „Job obarczony z fortuny i z dziełek, Przyszedł na ciężki stos i niedostatek” (W.S. Chrościński, L) [i pochodny **obarczyciel** (XVIII w.) 'ten, kto obarcza czym, uciemężyciel'].

Natomiast pie. morfem rdzenny **bher-* > **bhř-* 'coś ostrego, spiczastego' (rozszerzony o przyrostki **-st-* oraz **-jo-*) był kontynuowany w prsł. w formie **bršćb* w zn. bot. '*Heracleum sphondylium*' – jako określenie rośliny nazwanej tak ze względu na ostre liście. Por. też. pokrewne stind. *bhrstí* 'ostrzy koniec', stwniem. *burst, borst* 'szczecina', łot. *burkšis* 'roślina podagrycznik'. Prasłowiańska nazwa przetrwała w pol. **barszcz**, dłuż. i głuż. *barsč*, czes. daw. *bršt*, słowac. *bršt*, słowen. *bršč*, ros., ukr., brus. *borszcz*, głównie w zn. botanicznym 'nazwa rośliny', wtórnie 'nazwy potraw z tych roślin przyrządzanych'.

W języku polskim wyraz poświadczony od XV w., najpierw w zn. bot. *Heracleum sphondylium*, od XVI w. też 'potrawa przyrządzana z tej rośliny', następnie 'potrawa przyrządzana z zakwaszonej mąki, żur', a od XVIII w. 'zupa z buraków ćwikłowych', por. „Z ziela barszcz zwanego, gotują u nas zupę także barszcz zwaną” (R. Ładowski, L); „Zwyczajnie bywa w barszczu rura czyli kość wołowa ze śpikiem, stąd (...) rura do barszczu, za [na] człowieka bez rozumu, którego mózg nie więcej wart jak śpik” (L), też fraz. *wleźć w barszcz* 'narobić sobie kłopotu'; *dwa grzyby w barszcz* 'nadmiar czego; zbyteczne nagromadzenie takich samych elementów'; też *barszcz biały* 'zupa gotowana na zakwasie z żytniej mąki'; *barszcz czerwony* 'zupa gotowana na zakwasie z czerwonych buraków', *barszcz zabielaný* 'barszcz zaprawiany śmietaną', *barszcz polski* 'zupa przyrządzana ze świeżych pędów barszczu zwyczajnego' (SJP), por. też „Barszcz (...) zupa czyli polewka kwaskowata, prawdziwie polska z ukisionych boraków” (S. Syreniusz, L); *barszcz ukraiński* 'barszcz buraczany z pomidorami i innymi jarzynami'; *barszcz szary* 'rodzaj czerniny'. W dawnej polszczyźnie w użyciach przenośnych, por. „Cichym a spokojnym ludziom uwłaczając mówią: jest jako barszcz, ani pomoże, ani zaszkodzi. Ostateczną rzecz dobrze barszczowi przypisują, bo pewnie nie szkodzi; ale w pierwszej rzeczy czynią barszczowi wielką krzywdę, aby nie był pomocen zdrowiu ludzkiemu, albowiem bardzo pomaga” (Marcin z Urzędowa, L), współcześnie nie jest znane. Zapomnieniu uległy znaczenia **barszcz** 'wino podlejszego gatunku' oraz 'kiepski atrament' (SWil.).

Rodzina wyrazowa nieliczna, obejmuje m.in. **barszczyk** (XVI w.) w zn. podstawowym 1) 'lekki barszcz, delikatniejsza odmiana barszczu', np. „Szlachecki nasz barszczyk z rurą, potem krucha sztuka mięska, a potem potrawka z kurą do smacznego wabi kęska” (J. Chodźko, SJP), oraz 2) '*Carduus acanthoides*, gatunek ostu, który rośnie na rozwalinach' (K. Kluk, L). Znaczenie przen., por. „I owi flegmatycy jako barszczykowie, rzeczy dobrych (...) popierać i gorąco ich odprawować nie mogą” (P. Skarga, Sł. XVI w.), także o człowieku „barszcz, barszczyk, nie śmierdzi, ni pachnie, nic wart” (K, L); **barszczyna** (L) 'z dezaprobatą o barszczu: mizerny, chudy barszcz'; **barszczysko** (L) 'szkaradny, podły barszcz'; **barszczowiny** (SW) 'osad powstały w naczyniu po zakwasie barszczu'; **barszczowy**

(XVII w.) ‘od barszczu, do barszczu należący’, np. „Barszczowym kształtem albo liściu barszczowemu podobnem szyciem, ryciem” (K, L); fraz. *kolor barszczowy*: a) ‘kolor liści barszczu (ciemnozielony)’; b) ‘kolor czerwonego barszczu’, *barszczowe liście* ‘ozdoba architektoniczna’.

Kontynuantem tego samego pie. morfemu rdzennego **bher-* ‘być ostrym’ jest prsł. nazwa *b̥r̥r̥, b̥ra* ‘gatunek prosa, *Setaria italica*’, kontynuowana w polszczyźnie w postaci **ber**, D. *bru, beru, bra* (tzn. występuje zarówno oboczność końcówki *-u* || *-a*, jak i alternacja tematu *ber-* || *br-*, związana z wokalizacją *ɔ* w pozycji mocnej, w M. lp. i B. lp., oraz wyrównaniem do nich pozostałych form przypadkowych; por. także Msc. *brze* || *berze*, M. lmn. *bry* || *bery*).

Wyraz ogólnosłowiański, por. np. dłuż. *ber, bera* || *beru*, czes. *bér*, słowac. *bar*, słoweń. *bâr*, ros. dial. *bor*, ukr. dial. *bor*. W polszczyźnie od XV w., por. np. „Ber (...) poniekąd gatunek prosa podłego. Ze bru robi się kasza, jak z prosa” (K. Kluk, L), por. też przysłowie gwarowe *Dzisia tego jako ber* (tzn. *ziarno bru*), *jutro tego jako żber* (tzn. *ceber*) ‘dziś mało, jutro wiele’ (SW). **Ber**, *setaria italica*, roślina z rodziny traw, uprawiana jako roślina zbożowa w rodzaju prosa, została tak nazwana od długich ości w kłosie. Wyraz tworzy następujące formacje pochodne: **browy** (L), np. *browa słoma*; **brzany** (L), np. „Brzana kasza trudniejsza do strawienia aniżeli jagły” (S. Syreniusz, L); „Kasza brzana (jest) wyrabiana z bru” (B. Dyakowski, SJP), i pochodna od tego przymiotnika **brzanka** (L), bot. „rodzaj trawy” (K. Kluk, L); ‘*Phleum*, roślina z rodziny traw. Brzanka łąkowa albo pastewna’ (SJP); oraz derywat **brzankowiec** (SWil.), bot. ‘*Crypsis*, gatunki: wyczyńcowy, ostrzycowaty, marzycowy, kolczasty’ (SWil.).

BRZEG ‘skraj, krawędź, granica czego, np. między wodą a lądem’. Wyraz rodzimy, ogólnosłowiański, por. czes. *břeh*, sch. *br̥j̥eg*, ros. *biérieg*, kontynuant prsł. **berg̥* ‘pagórek, urwisko; krawędź, granica’ i pie. **bhergh-* ‘wzniesienie, góra’; spokrewniony z niem. *Berg* ‘góra’, orm. *berj* ‘wzniesienie’. Najważniejsze procesy fonetyczne polegały na tzw. metatezie, czyli przekształceniu grupy *-er-* między spółgłoskami w *-re-*, a następnie w *-rze-* w języku polskim i zaniku półsamogłoski (*ɔ*) w wygłosie.

W polszczyźnie wyraz **brzeg** jest poświadczony już od XIII w., występuje w kilku znaczeniach, m.in. ‘część lądu bezpośrednio stykająca się z wodą’, por. przysłowie *cicha woda brzegi rwie*; ‘krawędź, skraj, kąt’, np. *na brzegu lasu*, przen. *sala wypełniona po brzegi*; fraz. *pierwszy z brzegu* ‘którykolwiek, pierwszy lepszy’.

Rodzina wyrazowa rozbudowana. Obejmuje m.in. rzeczownik **brzeżek** (XVI w., M), zdrobnienie, por. gwar. *brzyzek* ‘wszelka wyniosłość gruntu’; czasownik **brzeżyć** (XVIII w., SW) ‘bramować, brzegi wyszywać’, np. „Żagle brzeżone purpurą” (SW); przymiotniki: **brzeżny** (XVI w.), np. „Wiatr powiewa brzeżną trzcina” (K. Ujejski, SW); **brzegowy** (XVII w., L), np. „z brzegowej Hajnowszczyzny do Białowieży” (H. Sienkiewicz, SW); też **brzegowe** ‘opłata za składanie drzewa przy brzegu rzeki’ (SW) [pochodne: **brzegówka** (XIX w., SW) ‘jaskółka’; **brzegowisko** (XIX w., SW) ‘wybrzeże’]; **brzegowaty** (XIX w., SW) ‘podobny do brzegu’; **brzegaty** (XIX w., SW) ‘mający wysokie brzegi’, np. *Gorące piaski*